

XX. reál- és humántudományi Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia (ETDK)

Kolozsvár, 2017. május 18–21.

**Változatok rejtelmekre.
A honosított és újraértett Sue-féle
városregény a 19. század közepén**

Szerző:

Márton-Simon Anna

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Bölcsészettudományi kar, magyar nyelv és irodalom szak, mesterképzés, I. év

Témavezető:

dr. T. Szabó Levente egyetemi docens,

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Bölcsészettudományi kar, Magyar Irodalomtudományi Intézet

Bevezetés

A 19. században bekövetkező, a hetvenes években hihetetlen gyorsasággal zajló nagyvárosiasodás Magyarországon látszólag egy időben történt az urbanizációt és a nagyvárosi életmódot megragadó irodalom meggyökerezésével, sőt, a nagyvárosról való beszéd olykor mintha meg is előzné a tényleges metropolisz létrejöttét. Az olyan városi irodalom, mint amilyen Eugène Sue nevéhez is kapcsolódik, nemzetközi sikerének és széles körű terjedésének köszönhetően már akkor transznacionális minták létrejöttét és elterjedését eredményezte, amikor a regényekben megmutatott/megteremtett nagyvárosiasság a befogadó közönség nagy hányadának ismeretlen, elképzelhetetlen, vagy egyszerűen csak szokatlan volt. Dolgozatomban a városregények (pontosabban a *városi rejtelmek* regény-típus) transznacionális terjedésének és helyi beágyazottságának kérdésével foglalkozom, melyen keresztül magára a nagyvárosiasodás *társadalmi* modernizációs és a nagyváros ábrázolásának irodalmi modernizációs összefüggéseire figyelek.

A dolgozat két, egymással összefüggő szála fűzött gondolatmenettel dolgozik. Az Eugène Sue *Párizs rejtelvei* című folytatásos nagyregény által elindított transznacionális minta magyar terjedését követem,¹ jelen dolgozatban három, a kapcsolódást címében is felvállaló szövegre fókuszálva (Nagy Ignác *Magyar titkok*², Kuthy Lajos *Hazai rejtelvek*³, illetve Kiss József – Szentesi Rudolf – *Budapesti rejtelvek*⁴ című szövegét olvasom Sue regénye mellé). A *városi rejtelvek* szövegtípusának magyar adaptációja több tekintetben is izgalmas kérdéseket hoz felszínre.

A dolgozat két szempont felől közelíti meg ezt a szövegtípust: az első fejezetben a *rejtelvekre* figyelve, vagyis azt vizsgálva, hogyan változik a három szöveg esetében a Sue által kínált modell jelentősége – milyen módon és mit vesznek át a *Párizs rejtelveitől* – míg a második fejezet a szóösszetétel első felére figyel, vagyis a *városra*, arra, hogyan jelenik meg Budapest és maga a városi lét a három, eltérő hagyományból, eltérő közönség számára született szöveg kontextusában.

¹Sue regényének kortárs, magyar nyelvű kiadását használom a hivatkozások céljára: SUE, , Eugène, *Párizs rejtelvei*, Bp., Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 2002.

²NAGY, 1845.

³KUTHY, 1846.

⁴KISS, 1874.

Míg az első rész inkább formai-, a szöveg szerkesztésével kapcsolatos kérdéseket tesz fel, a második rész azokat az urbanizációs és modernizációs problémákat járja körül, melyek mindegyike a sue-i minta ürügyén kerül elő, ám eltérő hangsúlyt kap attól függően, milyen történeti és társadalmi tényezők által befolyásolt szövegről beszélünk. Érthető módon másként beszél a városról egy negyvenes években született szöveg, mint a hetvenes évekbeli, városegyesítés utáni fővárosban írott és ott játszódó regény – sőt, a két negyvenes évekbeli *mystéres* is nagyon eltérő városfogalommal dolgozik.

Azonban a két szempont kölcsönösen feltételezi egymást – a megközelítések nem teljesen párhuzamosak. Az első rész úgy tekinti a városi irodalmat, mint *a városban születő*, a városi olvasói szokások kialakulásával összefüggésbe hozható problémát, míg a második fejezet a városi irodalomnak, mint *a városról szóló* irodalomnak a problémáját járja körül – a kettő kétségkívül meghatározza, kölcsönösen feltételezi egymást és egyértelműen összefügg magával az urbanizáció folyamatával is.

Városi rejtelmek

Sue regényeinek franciaországi sikere szinte azonnal nemzetközi sikerré alakult – egymás után jelentek meg a különböző városok rejtelmei⁵ – egy olyan transznacionális minta jött létre tehát (elsősorban a *Párizs rejtelmeinek* sikerét követően), amely gyökeresen átalakította nem csak a városról való beszédet, de magát a regény műfaját, sőt, áttételesen a sajtót is. A hatás szinte azonnal elérte a magyar irodalmi közeget is (a negyvenes években német és francia kiadványok közvetítésével). A korabeli sajtóban számos hivatkozást találunk Sue-re, akinek munkái, mint a sajtószövegek beszédmódjából következtethetünk, a kor olvasni tudó társadalmának alapműveltségéhez szervesen hozzátartoztak. A „sue-i” jelző visszatérő, gyakran használt szófordulat, abszurdnak tűnő, kegyetlen, rejtélyes vagy szenzációs események és botrányos alkatok leírására;⁶ Sue válik a botrány abszolút mércéjévé;⁷ illetve megszületik az igény egy magyar „sue-i” irodalom iránt.⁸

Visszatérő témája a negyvenes évek tárcáinak irodalom és sajtó megváltozott viszonyának elemzése, mely kérdésnél Sue az abszolút kiindulópont.⁹ A *Párizs rejtelmei*, majd később a *Bolygó zsidó* hatalmas olvasói sikere és eredeti megjelenési közege (napisajtó) közt egy megkerülhetetlen jelentőségű, politikai súllyal bíró összefüggés látszik kirajzolódni: látszólag a „vonal alatti regény” diktálja a sajtó olvasói közösségét, vagyis, a közös felület révén, a politikai elvek terjedésének mértékét és körét is az irodalmi szöveg határozza meg.¹⁰ Ráadásul Sue

⁵Marseille, London, Berlin, Lyon, Nápoly, Chicago, New York és persze Budapest egyaránt rendelkezett saját *rejtelmek* típusú városregénnyel.

⁶Néhány példa: „néhány szónokok által a Sue Ödön *Páris titkaiban* megirtakat haladó gonoszságok kiderülendése ígértetvén” – Budapesti Híradó, 1845 Augusztus 9; „elbocsátni nem akarta, ’s mindig szemmel tartá, mint Sue iskolamestere Rudolfot.” Budapesti Híradó 1845 Február 6.

⁷Például: „Ellenben föltétlenül helyeslendő az, hogy a *Constitutionnel*nek megtiltotta Dumas új regényének folytatását. E regény, *Isaac Laquedem*, még sokkal botránykoztatóbb mint Sue »bolygó zsidója«.” – Budapesti Hírlap, 1853 január 27.

⁸„Midőn Sue „párisi rejtelmei” megjelentek, és szóló azokat olvasta, mint mások többen, úgy ő is nagyítottaknak tartá azokat; de mióta a törvényszék ügyeit vezeti, olly galádságok fedeztetek fel, hogy valóban csak egy magyar Sue kellene, ki azokból ’s a még kifejlendőkől, melyeknek a törvényszék már is nyomában van, ’s melyek nem sokára napfényre jutandnak, a bünszörnyek élethű rajzát több kötetre terjedőleg megírva, a világnak még szebb rejtelmekkel szolgáljon, mint a híres francia regényköltő.” – Budapesti Híradó 1845. szeptember 16.

⁹Erre nagyon jellemző példa: „Néhány» ezer frankkal több s az »örök zsidó« a *Presse* sajtá leende. S ekkor roszul állandott a dolog a *Constitutionnel* sikerével; *Thiers* úr politicájának tizenkilencz ezer követője *Thiers* úr politicájának tizenkilencz ezer ellenzőjévé lett volna!” - *A hírlapok viszonyai Párisban* in Nemzeti Ujság, 1844, november 23.

¹⁰„Ha Sue Jenő minden hírlap számára, melybe ír, huszonötezer előfizetőt szerez, miért ne jusson azon gondolatra, azokat inkább saját, mint Molé vagy Thiers számára szerezni? Tegyük föl, hogy Sue Jenő egy hírlapot, Dumas másikat, Balzac harmadikat és Noullic negyediket akarna alapítani. Van-e kétség benne, hogy e négy hírlap ne bírjon

szövegei nem csak a közös platform révén, mintegy érintkezési alapon válnak politikaivá, de vadregényes rejtelmességük mellett erőteljes politikai súllyal is bírnak: Sue saját elveit szövi beléjük,¹¹ regényei sok tekintetben a társadalom kórlapjaként reprezentálják saját magukat; a szöveg számos utópikus megoldást is tartalmaz.¹² Arról nem is beszélve, hogy a regény körül több politikai és szociális szerveződés gyűrűzik.¹³

Nem nehéz levonni a következtetést, hogy a *Párizs rejtelmeinek* a magyar irodalmi mezőbe való, szinte a regény eredeti megjelenésével szimultán megérkezése az említett utópikus politikai megoldások miatt válik fokozottan vonzóvá. Mint említettem, létezett egy igény a magyar irodalmi szférában saját, nemzeti *rejtelmek* iránt,¹⁴ többek közt amiatt a látványos politikai és szociális erő miatt, ami Sue regénye körül gyűrűzött – erre az igényre pedig az olvasói elvárásokra és irodalmi divatokra amúgy is fogékony Nagy Ignác válaszolt.

1845-46-ban Nagy Ignác folytatásokban megjelentette *Magyar titkok* című regényét (eredetileg a *Pest titkai* címet szánta neki,¹⁵ ami még erőteljesebben felidézi a sue-i szöveget).¹⁶ A siker több okból is előre biztosított. Egyrészt az ismert és szenzációt keltő minta vállalt alkalmazása miatt: már ekkor látható volt a nemzetközi sue-i mintakövetés sikere, illetve a már

azonnal százezer előfizetővel. Ekkor a regény vezérelné a politikát.” – *A hirlapok viszonyai Párisban (folytatás)*, Nemzeti Ujság, 1844 november 29, kiemelés tőlem – M. S. A.

¹¹„Olvasóink közül bizonyosan sokan ismerik Eugène Sue »Les Mystères de Paris « (Paris rejtelmei) című munkáját (...) Ezen munkával a’ hires regény-író, a’ nép különféle osztályainak rejtett érényeiről, s bűneiről rántotta le a’ titok fátyolát, ’s feltárta a’ társaság erkölcsi beleségét, mikint az a’ polilicai institutiók fonák philosophiájából csorgedezik. A’ szerző csaknem mindenben vezérelvül vélte e’ munkában annak kimutatását, hogy a’ státus, fonák institutióival tömérdek vétet ’s nyomort okoz, ’s hogy a’ büntetésekkel czélt soha nem ér, ha ép olly gonddal nem ösztönöz erényre ’s becsületes szorgalomra, mint a’ minő kérlelhetetlen szigorún akar rettenteni a’ bűnöktől. Ezen munkában van a’ többi közt egy *példány majorság*.” – Pesti Hirlap, 1844, február 25, kiemelés tőlem – M. S. A. Illetve a Sue regényében gyakran előkerülő: „a bűn és a büntetési formák (többek között a börtönreform kérdése) Nagy kortársait is foglalkoztatják.” – KÁLAI, 2015.

¹²Klasszikusan erre a „minta major” példáját idézi a szakirodalom és a korabeli kritika is – SUE, 2002, 176; Illetve: „egy bizonyos egyesület igazgatósága a Hetilapban két, Sue örök zsidójában tervezett, de még eddig csak tervezője agyában létesült „Hardi”féle gyárat szándékozik felállítatni, mellynek alapeszméje nem más, mint a tiszta cominunismus.” – Nemzeti Ujság 46, február 18.; „1848 az európai kortársaknak azt jelentett, hogy az elindult forradalmak nem állnak meg a liberális kívánalmaknál, s nem csak a demokrációig, tehát az általános férfi választójogig mennek tovább, hanem kommunisztikus mozgalmakig jutnak el.” – TAKÁTS, 2007, 41 – Sue szövegei ennek akár előkészítői is lehetnek.

¹³Számos karitatív szervezet indul a városi szegénység felszámolására Rodolph példáját követve, a szerző hozzájárulásával. – KERESZTÚRSZKI 2002, 736.

¹⁴„A’ mi könyvtáraink rendesen, ha valamely író megbíznak, illyforma föltételek alatt teszik az első lépést: Írjon nekem ön például: Magyar rejtelmeket, mert Sue mystéresi nagyon kelnek.” – *Irodalmunk terjesztése ügyében* in *Életképek*, 1845, 485.

¹⁵SÁNTA, 1999, 197.

¹⁶Nem ez az első külföldi minta alapján íródott szövege, korábban novelláit és színdarabjait is divatos sémák mentén írta. - Szinnyi, 1902, 9.

említett igény egy magyar szöveg iránt.¹⁷ Másrészt pedig amiatt a jól felépített és ápoltság miatt, amelyet Nagy a regény előszavában is kijátszik: a *Magyar titkok* a korábban hatalmas sikert arató, *Torzképek* című életkép-sorozat folytatásaként, annak továbbélése- és továbbfejlődéseként van bemutatva¹⁸ - ami szintén egy korábbi sikerből nőtte ki magát, tudniillik Nagy hírharangjainak sikeréből.¹⁹ Kálai Sándor Nagy regényéről írt tanulmányában mindhárom szövegtípust a *panoramikus irodalom* Walter Benjamintól vett fogalma segítségével látja megragadhatónak,²⁰ szerinte a nyomozás, az utcai jelenlét és a látottak megírása az, ami a három közti folytonosságot és Nagy sikerét garantálja.

A *Magyar titkok* több kritikusa szerint a regény nem képes a műfaji sajátosságoknak eleget tenni. A sue-i szöveg szövevényes, izgalmas cselekménybonyolításának itt csak látszólagos átvétele történik – maga Nagy is inkább az életképek fontosságát hangsúlyozza,²¹ melyek gyakran túlnövik a regény szerkezetét és inkább teszik epizodikussá, városi tablónak és embertípusok portréinak sorozatává a szöveget. Azonban néha éppen a sue-i szövegtípus sajátos szerveződését idézi az, ahogyan ezek a kimerevített városképek, vagy humoros, satirikus típus-portrék a történet szövetébe ékelődve megakasztják annak folyamatát – létrehozzák a folytatásosság által megkívánt és lehetővé tett feszültséget, a *cliffhanger*-hatást.²² Mintha egyetlen szöveg testén kétféle irodalmi hagyományt látnánk kitüremkedni – a kettősség érzését az is fokozza, hogy míg a nyomozás történetszálát (mely a regény narratív gerincét képezi) múlt időben, a bevezető által sugallt visszatekintő nézőpontból látjuk,²³ addig a megjelenített

¹⁷ Más irodalmi hagyományokat is megmozgat, például beemeli a regény világába Sorbi betyárt, a korabeli ponyvairodalom egyik divatos alakját. Lásd: KÁLAI, 2015.

¹⁸ „Ezt én magam is mondám az első füzet kijöttét jelentő hirlapi értesítésben. Szándékom vala azt folytatni, mit «Torzképek» című munkámban megkezdék, t. i. a fővárosi élet balságait és fogyatkozásait törekvém kiemelni, ez által alkalmat akarván adni némely czélszerű javításra és javulásra” – NAGY, 1908, 516. – Ebben a megjegyzésben is látszik a társadalmi, politikai küldetésstudat, amely Sue szövegéhez és áttételesen a Nagy-féle rejtelmekhez kapcsolódott.

¹⁹ SZINNYEI, 1902, 16.

²⁰ KÁLAI, 2015

²¹ A 18. lábjegyzetben idézett részlet, illetve: „Hogy pedig nagyobb terjedelmességre számított munkámat az egyhangúságtól megmentsem, s az olvasási érdeket növeljem, ezen egyes életképeket a regényesség vörös fonalával szőttem át.” NAGY, 1908, 516.

²² Például a XIII. fejezet végén megegyezett találkozó elbeszélése elé ékelődik a XIV., *Dalárda* című fejezet, amely a dalárda jelenségének megfestésével egy egész fejezetet halasztja a kulcsfontosságú beszélgetés leírását. – NAGY, 1908, 63-67.

²³ Például: „A keztyűt földre ejtém és fölkapám, természetesen a hölgyek háta mögött, s azután lehető legnagyobb udvariassággal kerülván elébök, tisztelettel, s lehetőségig kedveltető hangon szólék...” – NAGY, 1908, 68.

életképek mintha az együtt sétálás tapasztalatát kívánnák szimulálni,²⁴ a két időbeliség keveredése is felerősíti ezt a fordulatos, gyors tempójú cselekmény és lelassított, szimultán létező városi utcaképek közti disszonanciát.²⁵

Nagy felhasználja ugyan a Sue-nél bevált formai megoldásokat (folytatásosság, illusztrációk használata), de abból, ahogyan ezekhez viszonyul, egyértelműen látszik, hogy kiadványa még nem egy kiforrott irodalmi piac számára készül. A folytatásosság nem feltétlenül látszik a narráció szintjén, nem használja ki a szöveg közlésének és befogadásának szimultán természetéből fakadó sejtetési, előre- és visszautalási technikák lehetőségét²⁶ (amit Sue és majd a hetvenes években az ő mintáját követő Kiss József is erőteljesen kiaknáz), a cselekmény messze nem olyan szövevényes, mint Sue regényében, ahol Rodolph központi alakja köré rengeteg történet-szál szövődik. Nagynál egyetlen bűntény vezérli a történeteket és bár elég csavaros megoldásokkal él (elsősorban az identitáscsere eszköze az, ami a történetet egy-egy újabb csavar felé előremozdítja), a történet folyamatosan visszatér önmagához: Bende, a regény önjelölt nyomozója minden városi séta alkalmával újabb nyomra bukkan, újabb, a bűntény megoldása szempontjából kulcsfontosságú szereplővel találkozik. Ezt a többé-kevésbé lineáris nyomozási történetet (lineáris abban az értelemben, hogy a nyomozásban nincsenek zsákutcák, minden fordulat közelebb visz a végső leleplezéshez) csak az epizodikus kitekintésként működő életképek törik meg, melyek nem viszik előbbre a történetet, inkább annak apropóján rámutatnak valamely városi jelenségre (legyen az modernizációs jelenség, mint például a dagerrotípiát elterjedése, a gőzhajó megjelenése; vagy a város gyakran mitikusan meghosszabbított *bűnös* természetének valamely kórtünete²⁷).

²⁴Például: „mi pedig nyájas olvasó, ha úgy tetszik, a szép Eszterhez siethetünk most, mert a találkozás ideje már közelít s a nem sikerült családi fényrajzot úgysem tehetjük sikerültté.” – NAGY, 1908, 34. ; „Ezer villám, most hasra estünk. Bocsánat, tulajdonképp csak én magam estem el, s bátor vagyok reményleni, hogy a szíves olvasó nem részesült e szerencsétlenségben.” – NAGY, 1908, 34.

²⁵Gyáni Gábor feleleveníti a városi irodalom kapcsán Baudelaire óta gyakran megírt és elemzett *flâneur* alakját, azt a kószáló városi polgárt (aki szerinte magának a polgári identitásnak is a megalapozója), aki számára a metropolisz mint látvány mutatkozik meg, mint utcakép, mely attól függően változik, hogy a város mely részében járunk, illetve, hogy maga a város mit enged látni magából. Az így létrejövő városi tér kettős: „Kettősségen, mondani sem kell, a *flâneur* igényeihez szabott városi tér létrehozását és nem utolsósorban a szegények szegregáció által véghezvitt elrejtését, a modernitásból való kirekesztését értjük.” – GYÁNI 2008, 16. Meglátásom szerint a Nagy-féle *sétáló* narrációt érdemes lenne a *flâneur* fogalmával összeolvasni.

²⁶KERESZTÚRSZKI 2002, 736.

²⁷A kérdéssel bővebben a dolgozat utolsó fejezetében foglalkozom.

A folytatásosság inkább a regénynek néhány sajátos kompozíciós megoldásán érhető tetten. Ezek közül a legszembeötlőbb a keretes szerkezet aránytalansága. A hitelesítő technika, amely mintha a tizenennyolcadik századi regényirodalom hagyományából merítene,²⁸ egyrészt összekapcsolja a regényt a *Torzképek*kel: az egyik életkép, a *Kalandvadász* szereplője,²⁹ Szürke Zsák írja a bevezetőbeli levelet; utal arra, hogy Nagy Ignác abbahagyta életkép-sorozatát,³⁰ illetve magát jelöli meg a további történések lejegyzőjeként. A fiktív levél elhatárolja az életképeiről híres Nagy Ignácot az új regény szerzőjétől,³¹ aki így ténylegesen „lezárja” a Budapesti léttel kapcsolatos megfigyelői munkásságát. A Zárszó viszont mintha megfeledkezne erről a bevezetőről³² – ebben már Nagy Ignác saját nevében szólal fel, hogy a regény írása közben őt ért vádak ellen védekezzen,³³ sőt későbbi munkáinak sikerét is ebbe a zárlatba ékelt hirdetéssel (ha úgy tetszik, reklámmal) próbálja megelőlegezni.³⁴ Egy másik következménye a folytatásosságnak, mely csak a regény írása (és ezzel szimultán közlése) alatt (és miatt) merül fel: a siker egy hosszabb, több időn (és köteten) át közölhető regényt kíván, mint amit Nagy eredetileg tervezett. Az amúgy hat kötetre kigondolt regény duplájára növi magát az azt övező szenzáció hatására, az olvasói és kritikai visszajelzések hatása pedig a jellemábrázolás és a történetalakítás szintjén is érezhető.³⁵

Egy másik formai fogás, amit Nagy regénye Sue-től vesz át, az illusztrációk jelenléte. Minden füzet két „könyomatot” tartalmaz, melyek egy-egy fejezet címét viselik. A képek egytől egyig sok szereplős, az alakokat mozgásban ábrázoló *akcióképek*, ritkán mutatják a történet

²⁸ „Ezek jól ismert elbeszélői technikák : a 18. századi regényben volt általános az, hogy »fiktív módon utánozták a retorika kódja által ismert és elismert kommunikációs szituációkat.«” - KÁLAI, 2015.

²⁹ SZINNYEI, 1902, 35.

³⁰ NAGY, 1908, 8-9.

³¹ Ezt a látszólagos elhatárolást korábban a *Torzképek* esetében is megtette, mikor Zajtay álnév alatt jelentette meg azokat.

³² A kérdésről bővebben: KÁLAI, 2015.

³³ Mely vádak közül az egyik a regényben eluralkodó antiszemitizmus, amiről a második, illetve a záró fejezetben beszéltek bővebben.

³⁴ „Reményem tehát, hogy e rövid fölvilágosítás után nyájas olvasóim e hét bűnömet meg fogják bocsátani, mely szíves engedékenység illő hálájául «NAPJAINK» című regényemmel lépendek föl jövő novemberben, mely nyolcz füzetben fog megjelenni, és különösebben a falusi és kisvárosi élet köreiben mozgand, még pedig többnyire lehetőségig víg modorban.” - NAGY, 1908, 516-517.

³⁵ Erre példa az, ahogy a regény első felében egy dimenziós, gonosz zsidó szereplőt, Móriczot az antiszemitizmus vádjával szembeállítva mintha megérteni kísérelné a regény második fele. Például: „Móricznak csakugyan volt oka bosszuszomjra, abban alkalmasint senki nem fog kételkedni, ki meggondolja, hogy a zsidót mostani boldogtalan helyzetében csak két érdek csatolja a nyomorú élethez, tudniillik: pénz és családja; az első azért, hogy embertársainak megvetésével daczolhasson, a másik pedig, mert csak övéi értik meg őt s mivel csak ezek simulnak hozzá szeretettel. Ha tehát e két oldalról támadják meg a zsidót, ez annyi, mintha szívvérébe, mintha életébe markolnának.” - NAGY, 1908, 481.

főszereplőit, vagy valamely kulcsjelenetet,³⁶ általában utcaképek, amelyek tipikus városi (olykor vidéki³⁷) alakokat, *genre-portrékat* mutatnak.³⁸ Ilyen értelemben az illusztrációk inkább az életképek szövegtípusának vizuális meghosszabbításai, semmint a sue-i regényminta átvételei.³⁹

Ha a Nagy által írt regény sikerét is számításba vesszük, érthető, miért fogadja akkora lelkesedés a nem sokkal a *Magyar titkok* után megjelenő *Hazai rejtelmeket*. Kuthy Lajos szövegét szintén megelőzi egy – ezúttal célzott – várakozás.⁴⁰ Az olvasóközönség magyar *rejtelmeket*, sue-i regényeket vár – Kuthy munkája viszont inkább tűnik a Nagy által elindított hagyomány folytatásának, mint a sue-i mintához való visszanyúlásnak. Ugyan ez a szöveg is megjelenik füzetes formátumban, mégis egy lépéssel eltávolodik a *Párizs rejtelmei* példájától: a folytatásos közlés mellett szinte azonnal kiadják könyv-formátumban is. A folytatásosságnak semmilyen tisztán formai jele nem érzékelhető a 46-os kötetben. A lapszámozás folytonos, az ívméret nagyobb, a papír minősége, betűtípus és formázás is inkább a könyvben terjesztett irodalom hagyományában mozog, szemben Nagy regényével, amelynek papírminősége, formátuma, szedése, a füzetenként újrakezdett lapszámozás, illetve a minden füzet végén jelzett „Vége az n-ik füzetnek” felirat formailag is egyértelműen a folytatásos kiadványok közé utalja. Az 1906-os újrakiadásig illusztrációkat sem tartalmaz.⁴¹

A történetek Nagy regényéhez hasonlóan eléggé könnyen átláthatóak – a regény néhány alakra fókuszál, szintén egy bűntényt követ. A narráció ugyan nem E/1-es, mint Nagy regényének esetében, de a Sue-től ismert technikát alkalmazva gyakori *narrátor-cserék* révén rendszeresen perspektívát vált. A regény első kötetének jelentős hányadát teszi ki két kulcsfontosságú szereplő, Tógyer atya, illetve Árva halász (aki mint később kiderül nem más, mint a gyermekként eltűnt Szalárdy Ödön) történetmondása. Nagyon ritkán él a regény a folytatásosság által kínált és elvárt szerkesztési módokkal (egy szembeötlő késleltetési megoldás mégis végigkíséri a regény első harmadát: a Hortobágyi történetszámban megjelenő idegent

³⁶Kivétel például a *Sors keze* című kép, ami egy betörést mutat meg.

³⁷Például a *Berettyói komp* című kép.

³⁸Például az *Arszlánbarlang* című kép, amely az *arszlánok* frakkos-cilinderes alakjait karikírozza.

³⁹Sue-nél a képek nagy része portré, amely egy-egy új szereplő leírásához kapcsolódik. Ritkán *akciókép*, de ebben az esetben is valami, a történet szempontjából elengedhetetlen fontosságú történetet jelenít meg.

⁴⁰„Terjedelmes eredeti regényeket ígérgetnek régóta Kemény Zsigmond és Kuthy, de még egyik sem teljesítette szavát. Legújabbán Kuthy biztatgat: „hazai rejtelmek”-kel.” – Csáth Ottó, *Irodalmunk jelen állapota* – Életképek 1845, 378.

⁴¹Érdekes az újrakiadás kapcsán megjegyezni: Nagy és Kuthy regényei egymást követik a sorozatban, mintha a kánonon belül sem lenne autonómiájuk – KÁLAJ, 2014, 7.

következetesen név nélkül szerepelteti Kuthy, ezzel nemcsak a többi szereplőhöz való viszonyát teszi titokzatossá, de a nyomozó szándékait is kétségbe vonhatóvá teszi, sőt az olvasó attitűdjét is elbizonytalanítja. Mikor az idegenről megtudjuk, hogy nem más, mint Vámos, aki rokoni és baráti szálak révén egyaránt kapcsolódik Ödönhöz, a késleltetés meghozza gyümölcsét, a titokzatosság miatti rejtett motivációk látványos leleplezés során kerülnek napvilágra.

Úgy tűnik tehát, Kuthy használja ugyan a sue-i technikákat, de inkább a *Magyar titkok* sikerének fényében, az azt övező szenzációból táplálkozva, nem pedig a francia szövegből merítve. Ami mégis a *Párizs rejtelsei*hez kapcsolja, az a gyakran kimondott politikai szándék, amely a regényt át- meg átszövi. Sue gyakran használt technikája, hogy egy konkrét eset megmutatásán keresztül egy társadalmi problémára mutat rá, sőt, megoldási javaslatokkal is él.⁴² Hasonló történik Kuthy esetében is, aki Ödön elrablásának és a Vörös dajka embertelen gyermeknevelési módszereinek bemutatása apropóján a történetből kilépve egy hosszú etikai gondolatmenetet ékel a regénybe, amely a lelenházak szükségessége, valamint a fővárosi árvák és talált gyermekek segítése mellett érvel.⁴³

A negyvenes évek Sue-követése egyrészt a nagyvárosiasság újszerű tapasztalatának (vagyis inkább a nagyvárosi lét iránti vágynak) az irodalmi megképződése. Egy olyan közegben, amelyben a nagyvárosi lét még csak utópia, de amely külföldi városi irodalmat *fogyaszt* és Széchenyi elvei nyomán saját metropoliszra vágynak, az ismerős minták mentén megképződő magyar regények akár kanonikus helyet is elfoglalhatnak, hiszen hiánypótló és előremozdító szövegekről van szó – ezek a nagyvárosiasságra való rácsodálkozás irodalmi megképződései, melyek megelőlegezik a későbbi, immár nem utópikus városregényeket. Másrészt a korabeli irodalomban egyfajta műfaj-kanonizációs gesztusként is értelmezhető a nyugati sikertípusok átvétele: a regény egyelőre ambivalens helyzetét dönti el, vagy legalábbis befolyásolja.

A hetvenes években egy Sue-revival érzékelhető a magyar irodalmi közegben. Ez az újrafelfedezése a harminc évvel korábbi sikerszerzőnek azonban egészen más közegben, egészen más hangsúllyal történik. Számos társadalmi változás, többek közt az 1868-as népiskolai törvény és az egyre inkább centralizálódó ország Budapest-központú, erősen piaci logika szerint

⁴² Például már idézett minta farm esete.

⁴³ KUTHY, 1906, 119-122.

rendeződő irodalmi szférájának kialakulása⁴⁴ egy újszerű, sokkal tágabb és komplexebb olvasói közeg létrejöttét teszi lehetővé. A hetvenes évek irodalmi mezőjében egyre inkább problémássá válik a tömeges és elit irodalom szétválásának kérdése,⁴⁵ két egymással párhuzamos irodalmi hagyomány (egy kanonikus és egy kánonon kívüli, vagy kánon alatti) jön létre,⁴⁶ melyek egymásról tudomást nem véve léteznek.⁴⁷ Sue ekkor már nem utópikus, iránymutató, inkább *szenzáció-irodalmi* jelenség, s mint ilyen a tömeges (populáris) irodalmi mezőbe utalódik.⁴⁸

A hetvenes években párhuzamosan három magyar fordítása is megjelenik,⁴⁹ az eddig terjesztett német kiadványok mellett – így hatalmas, komplex műveltségi és szociális háttérrel bíró közönséghez jut el. A kialakult könyvnyomtatás és -terjesztés már egyértelműen piaci logika szerint működik, célja egy minél szélesebb és minél kitartóbb olvasói kör megteremtése. Egymás után jelennek meg az olcsó, sorozatokba szerveződő kötetek, rengeteg fordítás kering, a külföldön nagy számban, nagy sikerrel kiadott regényeket hatalmas mennyiségben fordítják.⁵⁰ Lakatos Éva a sajtó térnyerésével és átalakulásával kapcsolatban jegyzi meg: „A hírlapokat, úgymond, nem a közösség, hanem az előfizetők érdekei és szeszélyei alakítják”⁵¹ – ez a megállapítás érvényes a könyvpiac közegében is. Az előfizetők és vásárlók döntenek el, mi jelenik meg, a kereslet határozza meg a kínálatot. A népszerű minták előrejelzik és biztosítják az azt követők sikerét.

A hetvenes években a Deutsch testvérek budapesti kiadói vállalkozás korábban időszakos kiadványokkal próbálkozott, melyeknél a nagyobb olvasói közeg bevonásának számos eszközét⁵² bevetette (előfizetés, nyereményjáték, vizuális mellékletek változatos használata, stb.) A sajtó irányába tett kísérletek mindegyike kudarcosnak bizonyult, az egymás után megszűnő

⁴⁴Amelynek első hullámát már a negyvenes években érzékelik, lásd például: *Irodalmunk terjesztése ügyében* in Életképek 1845, 485.

⁴⁵VERES, 2009.

⁴⁶CSÁSZTVAY 1997, 252.

⁴⁷„Míg a népies irányzat a költészetben érezte magát inkább otthon, a városi tömegirodalom a szépprózában. Következésképp jól megfértek egymás mellett.” - Veres, 2009, 5.

⁴⁸ÁCS, 2002, 149.

⁴⁹„1872-ben három jelentős magyar könyvkiadó is közreadta a regényt: Lauffer Vilmos 15 kötetben, *Párisi titkok* címmel (a fordítók személyének konkrét megjelölése nélkül »Francziából fordították többen« megjegyzéssel); Mehner Vilmos az »Új regénycsarnok«-ban szintén ezzel, tehát *Párisi titkok* címmel adta közre 6 kötetben, a fordító(k) megadása nélkül; Pfeifer Ferdinánd nemzeti könyvkereskedésének kiadásában pedig négy kötetben, *Páris titkai, Páris mélységei, Páris rejtelvei, Párisi titkok* címmel.” - HANSÁGI 2014, 87. – 1. lábjegyzet

⁵⁰Ez nem egy előzmény nélküli jelenség – Nagy is rengeteget és nagyon gyorsan fordít, a hetvenes évekre viszont intézményes kereteket kap a korábban még kiépítetlen fordításokból álló könyvpiac.

⁵¹LAKATOS 2004, 38.

⁵²LAKATOS 2004, 39.

lapok kárának kiküszöbölésére a Deutsch testvérek az olvasói kör más természetű megközelítésével próbálkozott. Az éppen ekkor második, természetében újszerű sikerüket élő sue-i regények mintájára saját folytatásos regényt jelentetett meg, mely egyrészt a nemzetközi modell technikáival élt, de ugyanakkor a magyar városi létnek az újszerűségére és nehézségére is reagált. Ez a folytatásos regény a Szentesi Rudolf név alatt alkotó Kiss József munkája: a *Budapesti rejtelmek*.

A regény első füzetét megelőzően, 1874-ben több szenzációkeltő előfizetési felhívás, reklám jelent meg a budapesti sajtóban. A hirdetés maga is a nemzetközi sikerű szövegek hagyományát mutatja fel előzményként, az új regényt felvállaltan erre az alapra helyezi:

„A külföldön legelterjedtebb és a társadalom minden rétegében legörömetesebb olvasott szépirodalmi művek között, melyek olvasói százezrekre számítanak, első helyen állnak azon részint történeti, részint társadalmi irányelvek, melyek míg egyrészt az előadás bája s vonzó színezésük által a magasabb szépirodalmi igényeknek is megfelelnek, másrészt a napi események áramlatában gyökerezve, a közvetlenség ingerével hatnak az olvasóra, midőn – részint valódi, részint költött nevek alatt oly egyének, alakok szerepelnek előtte, kikre ő maga is emlékszik, kiket ismer és velök kezet szorított vagy még ma is kezet szorít; oly események játszanak szemei előtt, melyekről egy-egy kósza hír olykor hozzá is elhatott, váltohamisítások, történetek, melyeknek a tébolydában kellett befejezésüket találniok, nehogy a bünyefényítő törvényszék elé hurczoltassanak; történetek, melyeket sokan ismernek, de csak óvatosan, a titok leple alatt adnak tovább.”⁵³

A felhívás nem csak a választott minta népszerűségét hangsúlyozza, de a regény aktualitását és így fontosságát is. A modern városi olvasók számára az aktualitás, a jelenben lét hihetetlen jelentőséggel bír. A haladás, a jövő felé fordulás és az új viszonyok közti minél jobb tájékozódás válik értéké.⁵⁴ A regény nem csak azt ígéri olvasóinak, hogy izgalmas és érdekfeszítő lesz, de azt is, hogy *fontos*: hogy a városi lét megértéséhez elengedhetetlen. Többről van tehát szó, mint egy sikeres szenzációregény adaptációjáról. A városi lét megértését, megismerését ígéri a hirdetés, olyan titkok felfedését, amik korábban érthetetlenek voltak – ezt az ígéretet erősíti meg az is, hogy a regény valóságos alakok felvonultatását, a városi élet kulcsfiguráinak leleplezését ígéri.⁵⁵

⁵³ Előfizetési felhívás, „*Képes Regénytár*” cím alatt f. é. október 1-ével..., OSZK Plakát és Kisnyomtatványtár, **Kny. D. 6. 27-8.**

⁵⁴ Egy korábbi tanulmányomban már foglalkoztam a kérdéssel. Lásd: MÁRTON-SIMON, 2016, 26.

⁵⁵ Ez a 19. században divatos kulcsregény hagyományára játszik rá.

A hirdetés folytatásában egy másik küldetés is megfogalmazódik: a nép olvasni tanítása. Az, ami Nagynál már megfogalmazódó vágy, itt egyenesen program:

„[E] regények tanították Német- és Angolországban olvasni a népet; ezek nyitották meg látkörét és teremtettek számára egy óriási arányokban folyvást növekedő olvasóközönséget, minővel egy ország sem dicsekedhetik.”

A hirdetés tehát azt ígéri, hogy a regény kulcsot ad a városi élethez, az új társadalmi szerveződést a maga valóságában mutatja meg,⁵⁶ ugyanakkor pedagógiai-, és mint ilyen etikai céllal is bír. Az, amit az új tömegirodalom piaci logikája megkíván – egy minél szélesebb olvasóközönség bevonása és megtartása – a hirdetésben úgy jelenik meg, mint ami egy demokratikus irodalom létrehozásának céljával történik.⁵⁷ Ami még érdekesebbé teszi a dolgot a kérdésfelvetése felől ezt az előfizetői felhívást, az a szöveg záró bekezdése, melyben magát a városi átalakulást, Pest ekkor történő modernizációját jelöli meg, mint a regény elsődleges fókuszát.⁵⁸

A negyvenes évek két Sue-regényével ellentétben Kiss már tudatosan használja a folytatásosság eszközeit. A füzetes kiadványok maguk is egy sorozat részét képezik (a Képes regénytárhoz tartoznak), a szerialitás így több szinten is megvalósul: a kiadó egy sorozatnyi folytatásos regényt ígér, így hosszú távra gyűjtve magának olvasói kört. A szerialitás azonban nem csak formai, de narratív technikákban is érzékelhető. A regény nagyon szövevényes történettel bír, rengeteg szereplője van, rengeteg párhuzamos, egymást váltó szállal dolgozik. Nagy és Kuthy regényeinek volt olyan szereplője (Nagynál Bende, a narrátor-szereplő, Kuthynál Vámos és Ödön), akik körül összetalálkoztak a történetszálak, de Kiss regényének szereplői gyakran nem is tudnak egymásról, történeteik találkoznak ugyan, de nem egyetlen szereplő gyűrűjében, hanem több, kisebb-nagyobb csomópontnál. Cserni Viktor, a csavargó festő, aki a második kötetben mint Marmarossy gróf eltitkolt fia és örököse lepleződik le, az egyetlen olyan alak, aki körül találkozni látszanak a történet szövevényes szálai. Azonban az eddigi, nyomozói logikával ellentétben Cserni nem a bűntény megoldására törekvő, eldönthetően pozitív szereplő,

⁵⁶ „avatott és ügyes kezek **magyar** társadalmi s különösen a **budapesti élet** kaleidoscopjában előtte forgatnak.”

⁵⁷ A regényt úgy mutatja be, mint ami „mindenkié”: „A gyármunkás zsufolt hajlokától kezdve főúri delnő boudoirjáig e regények mindenütt kész fogadtatásra találtak.”

⁵⁸ „Tény, hogy regényolvasó publikumunk sokkal jártasabb és otthoniasabb Paris boulevardjain, London street-jein, mint itthon saját hazán fővárosában; pedig eltekintve attól, hogy Budapest Európának egyik legkiecsesebb fekvésű városa – palotái, fasorai, sétányai mellett vannak elég olynemű helységei, ecsetelésre érdemes különlegességei, mint akármely világvárosnak, s midőn a régi Pest szemétdombjain az új büszke paloták városa épül, szerző ez antiquitások megörökítéséről sem feledkezett meg.” – lásd: Előfizetési felhívás, OSzK.

hanem egy ambivalens, ingatag identitású, hol az áldozat, hol a bűntárs szerepében álló mediátor.⁵⁹

Kiss a minél szélesebb olvasói kör bevonása érdekében rengeteg regényhagyományból merít. Bár Nagynál is felismerhetők népszerű panelek, mint a Sue-nél is megtalálható élve eltemetés, a folyamatos identitás- és névcsere, az elcserélt gyermek; vagy ponyvai hősök (Sorbi betyár) – sőt Kuthynál is visszatérnek ezek a narratív gócpontok (nála is identitáscsere, elcserélt gyermek, illetve a holdkórosság népszerű irodalmi mozzanata). Ezek azonban nem mozognak olyan sokféle szövegtípus közt, mint Kiss szövege. A *Budapesti rejtelmek* nem csak a cselekmény szintjén hívja meg a különböző regényhagyományokat, de stílust is vált az adott műfajnak megfelelően.⁶⁰ A kalandregények pattogó, gyors történetmondását idézi, a gótikus kísértethistóriára hajazó részek hátborzongatóan titokzatosak, a realista-naturalista regényeket idéző, már-már szociografikus leírások érzékenységgel festik meg a városi nyomort, a románcregényeket meghívó fejezetek felfokozott érzelmeit megszokott motivikus háló övezi (holdvilág, vihar, háborgó folyó, stb.), a diáktörténetek humora hirtelen váltásnak tűnik egy-egy vérfagyasztó bűnügyi regényre rájátszó jelenet után. Minden történettípus sajátos olvasói réteget céloz, a különböző füzetek akár fejezeten belül is váltanak a szereplők, stílusok, történetfajták közt, így egy műfaji és stiláris konglomerátum jön létre, amely egymagában próbálja a kor valamennyi divatos regénytípusán keresztül a lehető legszélesebb olvasói kört bevonni.

A *Budapesti rejtelmek*, Nagy regényéhez hasonlóan füzetenként egy vagy két illusztrációval jelenik meg. Azonban teljesen más a szöveg és kép viszonya Kiss regényfolyama esetében, mint a *Magyar titkoknál*. Mint fennebb jeleztem, Nagynál valamennyi illusztráció *akciókép*, a városi lét mozgalmas tablója. Kissnél más a helyzet. Itt az illusztrációknak csak egy része *panoramikus*. A legtöbb konkrétan beazonosítható szereplőket ábrázol, gyakran portré, illetve erős érzelmi intenzitású, vagy kulcsfontosságú jelenet vizuális megjelenítése (például fogatos üldözés, gyilkosság, vagy gyermekétől búcsúzó anya). A képek címei itt nem a

⁵⁹ Ebben a közvetítő szerepben végül is hasonlít Rodolphra, Bendére és Vámosra, de mégsem a korábbi regények „utópikus arisztokráta.” – lásd ÁCS, 2002, 149.

⁶⁰ Nagynál is találkozunk hasonló stílusváltással. Például a *Két szív és egy hajdú* című fejezetnél, ahol a narrátor azt ígéri, hogy regényét olyan modorban írja, „melyben a világhírű Sue «Vándor zsidó» című regényét írja” NAGY, 1908, 213. - De itt maga a stílus válik a szatíra tárgyává, a stílus túljátszása révén végülis nem mozdul ki saját szatirikus hangneméből.

fejezetcímeket kölcsönzik, hanem a szöveg egy-egy mondatát idézik fel,⁶¹ esetleg index-szerűek, egy helyszínt, szereplőt, helyzetet jeleznek.⁶² Egy másik azonnal szembetűnő különbség Nagy és Kiss regényének illusztrációi közt a koncepció. Míg Nagy egységes stílusban, ugyanattól a – névtelen – illusztrátortól közöl kép-melléleteket, Kissnél négy-öt illusztrátor, különböző stílusú, néha más technikával készült (metszet, vagy grafit-rajz) munkáit láthatjuk. Kiss regényében nincs egységes kompozíciós elv – ahogy az illusztrációk kiválasztásánál sincs – a korábbi két magyar példával ellentétben, ahol a bűntény megoldásával a történet is lezárul, itt a titok felfedése csak újabb titkokhoz vezet, a rejtelem, a folytatás és a bonyodalom folyamatosan tovább gyűrűzteti a történetet – a szerkesztés célja valójában maga a folytathatóság.⁶³

A *Budapesti rejtelmek* a Szentesi Rudolf név alatt jelent meg, ami, mint az a hirdetésből is kiderül, az olvasói közösség számára is nyilvánvalóan álnév.⁶⁴ A szerző kilétének eltitkolása tehát úgy is felfogható, mint amely egyike a kiadó számos szenzációkeltő technikájának: ez a késleltetési mechanizmus hasonlóan működik, mint Kuthy *ismeretlene*: a várakozás fenntartása, a titok Kissnél magát a szerzőséget is övezi (még akkor is, ha a rejtelmesség csak látszólagos). Az írói név használatát Kiss esetében úgy értelmezi a szakirodalom, mint védekezést a ponyvairadalommal járó stigmatizációval szemben.⁶⁵ Érdekes azonban megvizsgálni, mikor, milyen körülmények közt és *hogyan* használja Kiss a Szentesi Rudolf nevet. A *Budapesti rejtelmek*en kívül kétszer fordul még elő a Kiss életművön belül, hogy ezt a nevet használja: egy fordítás közlésénél,⁶⁶ amely szintén a Deutsch testvérek nyomdájából kerül ki, illetve az általa szerkesztett *Zsidó évkönyvben*.⁶⁷ Utóbbi kulcsot adhat a névhasználat megértéséhez: a címlapon a Kiss József és Szentesi Rudolf név egyenértékűként szerepel (egyértelműen látszik tehát a megfeleltetés); a tartalomjegyzékben viszont a kettő felváltva látható. Vannak szövegek, amelyek Kiss saját neve alatt jelennek meg, míg mások a Szentesi névvel szignózza.⁶⁸ A szerzőséget az dönti el, milyen típusú szövegről van szó. A *Zsidó évkönyv* megjelenésének idején

⁶¹ „Térj magadhoz, édes Ilonám!”, „Alpáry elfödé arczát.”, „A fék szorult, de a szelep nem engedett!”

⁶² „Vetturi orvos kísérlete.”, „A betörés”, „Brutus a haditörvénytől előtt.”

⁶³ A történet sietős, kusza lezárásából is látszik, hogy a regény, amely korábban éppen a befejezhetetlenségre törekedett, most nehézkesen, kiadói utasításra, túl hamar próbál végéhez érni..

⁶⁴ „SZENTESI RUDOLF (egy tehetséges fiatal regényírónk álneve).”

⁶⁵ A kérdésről részletesebben a Kiss regényét elemző dolgozatomban írtam: MÁRTON-SIMON, 2016, 11.

⁶⁶ Mrs. BRADDON, *Éva leánya*, ford. Szentesi Rudolf, Budapest, Deutsch Testvérek, 1874.

⁶⁷ KISS, 1875-1876.

⁶⁸ Lapalji jegyzetben megjegyzi, hogy ugyanarról a Szentesiről van szó, mint aki a *Budapesti rejtelmek*et írta.

mutatja be Kiss *Simon Judit*⁶⁹ című balladáját a Kisfaludy-társaság előtt, ez az a szövege, amely végre belépést enged számára az elit irodalom körébe. Azok a szövegek, melyeket Kiss saját neve alatt jelentet meg, egy másfajta irodalom-felfogást és esztétikai programot látszanak képviselni, mint a Szentesi név alattiak: míg előbbi egy népies, magyaros, de a zsidó identitást is előtérbe toló irodalmat fed, amely elsősorban a líra és a verses epika szövegtípusaival dolgozik, addig az utóbbi a városi, gyakran anekdotikus, szenzációval és stílusjátékkal operáló, elsősorban epikus szövegeket jelent. A két, párhuzamosan érvényes, ebben a korban elváló kánon szövegei egyetlen életművön belül is érezhetően elkülönülnek egymástól – azáltal pedig, hogy Kiss felvállalja a *Zsidó évkönyvben* a két szerző azonosságát, egymás javára játssza ki a *Budapesti rejtelmek* sikerét és a Kisfaludy-társaság előtti friss elismerést. Később, a kánonok státuszának alakulása során, és a városi irodalom elit-irodalmi térhódításának idején Kiss életművéből – a szerző tudatos igyekezete miatt is – fokozatosan kiradírozódik a hetvenes évekbeli előzmény.⁷⁰

Az eddigiekben azzal foglalkoztunk, hogyan alkalmazzák a magyar irodalmi adaptációk a sue-i mintát, mely részeit és mire használják fel azoknak a technikáknak, melyek Sue sikerét a nemzetközi irodalmi piacon garantálták. A negyvenes évekbeli szövegeknél inkább a városi lét előképeinek létrehozásához, mint utópiát használták a külföldön és Magyarországon is sikeres modellt, a pesti városi *rejtelmek*et egyrészt a sue-i metropolisz egzotikumának valóságtól elrugaszkodott fátylába burkolták, másrészt éppen a pesti fejletlenség és a párizsi nyüzsgés közti különbséget, mint humorforrást használták ki. Ehhez képest a városegyesítés és Pest modernizációjának idejében íródott regény megélt valóságként próbálja megragadni a várost: a tömegesedés nem csak a városi szövegek terjesztésének és az olvasói közösség kitágulásának lesz szervezője, de maguknak a *rejtelmek*nek is – a város titkai annak átláthatatlan szövetéből születnek. Kiss a város megtapasztalásának egy lehetséges, aktuális modelljét adja a *Budapesti rejtelmek*ben – a sue-i városi tapasztalatot átemeli és Pestre szabja, gyakorlatilag kulcsot ad a városi létben való eligazodáshoz.

⁶⁹ KISS, 1875-1876.

⁷⁰ Viszont *A Hét* kapcsán fontos visszautalni erre az előzményre, hiszen az életművön belül ez ad folytonosságot a városról, városiasodásról és modernizációról kialakuló beszédmódnak.

Városi rejtelmek

Az előző fejezetben láthattuk, hogy a városi irodalom létrejöttének előfeltétele a nagyvárosiasodás: a centralizálódó, iparosodó⁷¹ könyvpiac, tömeges olvasói réteg, a technikai fejlődésnek és sajtónak köszönhető hatékony terjesztés és reklám, stb. De a szövegtípusnak nem csak kontextuális feltétele a város, hanem elengedhetetlen közege és szereplője is. A városi életérzés, tér- és léttapasztalat, illetve az újszerű társadalmi struktúrákból fakadó helyzetek szervezik a *mystéres* szövegtípusát. A továbbiakban a város szerepét vizsgálom a három regény (és áttételesen a sue-i szöveg) kontextusában.

A negyvenes években Pest, bár messze áll a nagyvárosi állapottól, egy kényszerű modernizáláson esik át a 38-as árvíz következtében.⁷² Az újraépülő város, a politikai váltásra kész közhangulat és a nyugati minták hatása már azelőtt kitermelt egy nagyvárosi beszédmódot, hogy tényleges metropoliszról beszélni lehetett volna. Széchenyi nagy hatású Budapest-utópiája⁷³ és a Béccsel egyenrangú, azt túlszárnyaló saját, magyar főváros vágya érthető módon teszi olyan népszerűvé a Sue regényéhez hasonló szövegeket. Nagy regénye, a szakirodalom tanúsága szerint,⁷⁴ az első olyan irodalmi szöveg, amely használja (és meglepően gyakran) a Budapest szóösszetételt, harminc évvel a tényleges városegyesítés előtt.

Ha megnézzük, milyen jelentésben, és kontextusokban találkozhatunk a Budapest névvel, azt tapasztalhatjuk, hogy a *Magyar titkok* metonimikusan használja, „az egész környék”, „mindenhol”, vagy „minden városlakó” jelentésben. A Pest és Buda városnevek ezzel szemben specifikusak, a hetvenes évekbeli Kiss regény szóhasználatával ellentétben Nagynál szinte soha nem utal a Pest elnevezés az egész fővárosra. Egy másik fordulat a „mindenhol”/„mindenki” jelentés kifejezésére a „két ikervárosban” szintagma, ami hangsúlyozza Pest és Buda különállóságát annak ellenére is, hogy a Budapest szóösszetétel gyakori használata az egységes város képének megerősítésére törekszik.

⁷¹Az irodalom iparosodásáról bővebben: MÁRTON-SIMON, 2016, 4.

⁷² GEDEON, 1937, 57.

⁷³SÁNTA, 1999, 196.

⁷⁴SÁNTA, 1999, 196.

A történet elsősorban Pestre korlátozódik, azon belül is egy-két utca kerül elő hangsúlyosabban, mindegyik a belvárosból (Király utca, Váczi utca). Buda úgy jelenik meg, mint halászárváros, az elmaradottság tereként, perifériaként, amely megpróbál lépést tartani a hihetetlen gyorsasággal alakuló Pesttel, de képtelen erre.⁷⁵ Buda és Óbuda külvárosnak számít, határterületnek város és vidék közt, ahol a *rejtelmek*, minden tényleges bűn és nyomor teret kaphat.⁷⁶

Míg Nagynál Pest tere éppen az elvárt metropolisszal alkotott kontraszt miatt izgalmas, ez hozza létre azt az iróniát, amit a szerző korábbi életképeiben is és a regényben is folyamatos szövegszervező elvként használ – Kuthynál teljesen más jelentősége van Budapestnek. A centralizálódó országban fokozatosan egyre nagyobb szerepe lesz a fővárosnak – olyannyira, hogy néhány évtized alatt Magyarország mentális térképe teljesen központosítottá alakul: Budapesten kívül minden perifériának (vagy legalábbis félperifériának) számít. Kuthynál azonban ennek a folyamatnak egy korábbi stádiuma érzékelhető. Nála a város nem feleltethető meg Budapesttel: regényének városi helyszínei közt több vidéki település is megjelenik, melyek közül hatalmas szerepe lesz Debrecennek. Úgy tűnik tehát, Budapestnek még nincs akkora jelentősége, mint azt a „széchenyista”⁷⁷ Nagy állítja. Sőt, Kuthy bizonyos ellenérzéssel tekint Budapestre, mint ami idegenként, tumorként ékelődik a magyar haza testébe.⁷⁸ A pesti nála szinonim az idegen szívűvel, a „németessel” – míg Debrecen és környéke a hazai, nemzeti értékek képviselője. Míg Nagy regényében láthatatlan Bécs, Kuthynál ott van, folyamatos rossz ómenként, fenyegető idegen jelenlétként. A két központ, Pest és a „birodalmi főváros” egyaránt, de különböző mértékben a nemzeti értékek és a magyar kultúra elvesztésének tere. A városi tér kulturális metszésponttá válik a *Hazai rejtelmek*ben: a magyarok kiszorulnak saját országuk fővárosából, zsidó és német közösségek „uralkodnak”.⁷⁹

Kiss dualizmus korában íródo regényében egy tíz éves fiktív visszavetítéssel élve teremti meg a modernizáció folyamatában álló (folyamatos mozgásban, átalakulásban levő)

⁷⁵ Ezt leginkább az *Üröm-öröm* című fejezetben lehet látni, amely egyike Nagy életképeinek, és amely Buda Pesthez viszonyított leírását tartalmazza – a címben található szójátékban a „boldog pestieké” az öröm, míg a halszagú, omladozó Budának jut az üröm.

⁷⁶ Koldustanyák, rablóbarlangok, külvárosi kocsmák, temetők – olyan helyek jelennek meg ezeken a periféria-vidékeken, amelyek szinte mitikusan magukba foglalnak minden gonoszt, amit a város rejteget.

⁷⁷ SZINNYEI, 1902, 57.

⁷⁸ A kérdéssel bővebben az utolsó fejezetben foglalkozom.

⁷⁹ Erre jó példa a magyar közösségek eltűnésének veszélyéről szóló, *Orfészkek* című fejezet.

Budapestet.⁸⁰ Nála már egy egyértelműen centralizált képét kapjuk Magyarországnak. Csak Budapest létezik és az azt környező *vidék*. Ha mindhárom regény esetében megvizsgáljuk, mi az, amit névvel nevezhető, konkrét térként ragadnak meg, három nagyon eltérő térképet kapunk. Kuthynál Pest, Bécs, Beszterce környéke és a Hortobágy rajzolják ki a látható teret (ezeken kívül semmi nem létezik, ezek a terek látszólag közvetlen összeköttetésben állnak egymással). Nagynál Budapest, azon belül pedig maréknyi megnevezhető utca, Berettyó környéke (nevek szintjén, de a távolságok érzékelése nélkül Kolozsvár és Nagyvárad), valamint a Hortobágy létezik. Kissnél a fővároson kívüli terek teljesen elmosódottak – vagy fiktív falunevekkel találkozunk (Mukfalva, Góczfalva), vagy egy nagyon távoliként, szinte mitikusként megfestett Erdéllyel.⁸¹

Kiss regénye a fővároson belül is elsősorban Pestre fókuszál, hiszen a modernizációs törekvések Pest belvárosát teszik meg az ország tényleges központjává – Buda itt is kontrasztként jelenik meg – mint a múlt, a maradiság, a lassúság városi tere. Mindkét városrésznek sajátos rejtelmek vannak – Buda oldalán az elszegényedés, az elfeledettség, elmaradottság miatt burjánzik a bűn és nyomor, Pest bűnei pedig éppen a modernizációs folyamat melléktermékei miatt jönnek létre (az átépítések, városrendezés, a lakhelyek egyre kiemeltebb fontossága kiszorítja, elrejt a szegénységet, egy olyan társadalmi rétegzettséget hoz létre, melyben láthatatlanná válik a szegénység és nyomor – olyan titokká, melyet majd a rejtelmek olvasója felfedezhet). Kissnél a város nem egységes tér. Kissé szélsőségesen úgy is fogalmazhatunk, hogy *nem létezik Budapest*: utcák, negyedek, városrészek, szórakozóhelyek vannak – elemibb szintekkel találkozunk. A helyszíneket Kiss pontosan jelöli, gyakran házszámot is társítva az utcanévhez. Nincsenek névtelen környékek, a főváros minden zuga feltérképezett, minden utcának sajátos hangulata, története, élete van.⁸²

A centralizációs törekvések során fokozatosan átalakul az, hogy mi számít vidéknek és mi városnak. Kuthy és Kiss térrepresentációjának összehasonlításából láthattuk, hogy Budapest jelentőségének megnövekedésével párhuzamosan eltűnnek a vidéki városok – Kissnél csak Budapest és vidék létezik, míg korábban ez egy komplexebb problémaként jelenik meg.

⁸⁰ Ács, 2002, 152.

⁸¹ A kérdéssel részletesebben itt foglalkoztam: MÁRTON-SIMON, 2016, 35.

⁸² A különböző utcák leírásai emlékeztetnek Nagy életképeire. De míg Nagynál gyakran általános érvényűek, „pesti járda”, „pesti bűz”, stb., itt konkrétak, egy-egy környék sajátosságait mutatják be.

Ahhoz, hogy a város fogalmát megragad hassuk, támpontot nyújt a vidék-város oppozíció. Nagy a vidék szót inkább „környék” jelentésben használja, a „nem városi” jelentést inkább az alföld vagy falu szóval írja le. Ebből is látszik, hogy vidék és város határa eléggé ambivalens. Az egyértelműen vidéki (alföld, falu) és egyértelműen városi (kizárólag a belváros) közti, félperiférikus területek nyelvileg is senki földjének számítanak, a városi rejtelmek viszont éppen ezen a határvidéken zajlanak. Kuthynál egyáltalán nem érezhető a centralizáló gondolkodásmód – Pest egyedül abban tér el a többi várostól, hogy látványosan elhatárolódik a magyar kultúrától. Itt van a bűn és nyomor központja, amelynek okait Kuthy a nem magyar hatásokban látja. Egyedül a Király utcát nevezi meg, ez mintha Pest középpontja, és ezzel együtt a város bűnének origója lenne.⁸³

Nem csak vidéki és városi terek fizikai szétválasztásáról van szó, de értékellentétekről is. A vidék mindhárom szövegben a csend, nyugalom, múlt, erkölcs és a hagyományos értékek tere. Kuthynál a vidékhez a rousseau-i természeti állapot gondolata is társul⁸⁴, melyet több vidékleírásában konkrétan meg is nevez.⁸⁵ Kissnél inkább az idill tere, illetve az ősi múlt hoz való visszatérés közege a vidék. A regény *Idill* című fejezete⁸⁶ egy romantikus tablóba menti át a regény egyetlen sértetlen „túlélőit”, Marmarossy Kálmánt és Heller Idát.

Nagy számára a vidék, vagyis inkább a *falu* nem tér, hanem érték. A regény *Falu a fővárosban* című fejezetében a város visszamaradottságának, a fejlődés látszólagosságának bemutatásakor a külvárost faluként írja le. „Legalább mind az, mi alattam és körülöttem mutatkozott, hathatósan tanusítja, hogy mindenesetre falun vagyok.”⁸⁷ sőt, „a nagy főváros ezen részei nemcsak faluk, hanem falunál is falubbak.”⁸⁸ Mi teszi falusivá a főváros peremvidékét? Egyrészt a köztéri világítás hiánya. A vidék a sötétség tere – a városi éjszaka és a vidék éjszakája egészen más jelentőséggel bír. Bár a negyvenes évek fővárosában még nincs mindenütt közvilágítás, a teljes, mindent beborító sötét mégis egyértelműen a vidék sajátja. A sötétség pedig maga után vonzza a bűnözést, ami a külváros szegénységével együtt olyan értékvesztést

⁸³ Ennek okairól bővebben a dolgozat zárófejezetében.

⁸⁴ A magyar eszmetörténet felől látszik, hogy Rousseau népszerűsége a korban összekapcsolódik azzal a gondolattal, hogy „a fejlődés eltörli a nemzeti jellemvínásokat.” - Takáts, 2007, 29. Ez a gondolat Kuthynál visszatérő, ha az eszmetörténeti kontextust hozzágondoljuk, érthetővé válik, miért bír akkora jelentőséggel Kuthy számára a vidék és miből fakad a város iránti ellenszenv.

⁸⁵ Például: Kuthy, 1908, II, 64.

⁸⁶ Kiss, 2007, 1012.

⁸⁷ NAGY, 1908, 471

⁸⁸ NAGY, 1908, 472.

hoz létre, melyet Nagy leírásában a falu világához csatol: a falu tehát a város gazdagságának, modern és tiszta közegének ellentéte. Azonban a szöveg a Nagytól megszokott módon itt is szatirikus hangvétellű. Azáltal, hogy ez a „falu” a városon belül létezik, visszavonódik mindaz, amit városi értéként tételezhetünk – egyaránt válik ambivalenssé a vidék és a város fogalma. Ami pedig még nehezebbé teszi Nagynál a város (fogalmi és térbeli) határainak egyértelmű kirajzolását, az, ahogyan a belvároson kívüli urbánus területekről beszél: ezek részei ugyan még a városnak,⁸⁹ de mégis kívül esnek azon.⁹⁰

Érdeemes megfigyelni, mi is az, ami az opposíció túloldalán, a város fogalmához kapcsolódik. Nagynál a pénz és a mohóság által megrontott erkölcs, illetve a látszat-fejlődés határozza meg a városiasságot, míg Kuthynál, ahogy azt már korábban előrejeleztem, az idegen, nem magyar világ. Kuthy számára a város-vidék opposíciónál sokkal erősebben van jelen a hazai-idegen ellentét - mivel Pest a különböző kultúrák ütköző-tere, érthetően az idegen, nem magyar hatások melegágya is.⁹¹ Pestet nem városi volta miatt ítéli el Kuthy, hanem idegenszívúsága miatt:

„Higgye el ön, nem dicsőség egy alkotmányos szabad ország fővárosának oly lakossággal birnia. Azon gyűlevész elemek tömege, foltokul, félig-meddig száradt a nemzeti testhez, mint a falra csapkodott szemetes tapasz. E nép idegen fajok vegyülete(...)Tótok laknak itt. Munkás, de önző nép. (...) Magyar kevés van; többnyire juhász- vagy gulyások. Józanészű s igen jószívű nép; de rest és neveletlen. (...) A sváb rendezettebb jólétet élvez, de inkább korcsmán, mint családéletben. (...) Ők nem tudják, hogy hazájuk alkotmányával bir, s királya van.(...) Szegény főváros, te mint idegen szív dobogsz a benned tolongó gyűlevész vértől.”⁹²

Mindhárom szöveg felerősíti az opposíciót azáltal, hogy vidéki közegből indítanak. Kiss a Góczy család birtokáról, Nagy Berettyó környékéről, Kuthy pedig egy Hortobágyi faluból.⁹³ A vidéki kezdés után a városra való *megérkezés* még sokkolóbb, még erőteljesebb hatást kelt.⁹⁴

⁸⁹ „midőn végre Pest külvárosából is kiértem, akkor, ámbár még mindig a főváros határi közt valék...” – NAGY, 1908, 471

⁹⁰ „Most azonban visszatérhetnék már a városba.” – NAGY, 1908, 64, a Király utcáról lekanyarodva mondva; „tüstént visszasietek a városba és mindenek előtt a gőzhajóhivatalban tudakozodom.” - NAGY, 1908, 102, Dalmer báró szalonjában mondva;

⁹¹ A nemzet teste, melyben idegen szív/tövis a főváros folyamatosan visszatérő kép Kuthynál.

⁹² KUTHY, 1906, I., 136-137.

⁹³ Kuthy regényének jelentős hányada játszódik itt.

⁹⁴ Ez eltér Sue megoldásától, ő *beledob* a városi közegbe, majd nem sokkal azután ki is ránt onnan (A *Légyvárak* című fejezetben).

Kissnél (akinek a nagyvárosi élet nem utópia, hanem tapasztalat) a város a modernitás, a jelen, jövő felé haladó mozgás tereként rajzolódik ki. A tömegesedés és az ebből fakadó komplex társadalmi rétegződés előtérbe hozza azokat a szociális problémákat, amelyeket a magyar olvasóközönség Sue regényeiből már ismert, de melyekhez eddig nem voltak saját, magyar nyelvű kódjai. Párizs és Budapest helyzete azonban nem tehető egymás mellé. Nem csak időben történik jóval később a magyar urbanizáció, de körülményei is egészen mások. A Párizs, London típusú nagyvárosok organikusan, koncentrikusan terjedve fejlődtek ki, természetüket és fizikai felosztásukat tekintve is egységesebbek, mint Budapest. A városeyesítés – bár, mint Nagy és Kuthy regényeiben is láttuk, Pest és Buda helyzete már korábban kivételezett⁹⁵ – ténylegesen csak 73-ban válik hivatalossá. Azonban ezután is érezhető Pest, Buda és Óbuda különbözősége. Minden előkészület ellenére a városeyesítés során létrejövő nagyváros újszerű problémái meglepetésként, szokatlan, kezelhetetlen nehézségként tűnnek fel. Az alakuló, folyamatosan újraszerveződő város *maga válik rejtelemmé*, a városiasság megfejtéséhez nyújt segítséget Kiss regénye.⁹⁶

Nagynál a város bűneinek forrása a szegénység, amely éppen a felhalmozódó és egyenetlenül elosztott tőke miatt jön létre,⁹⁷ a párbeszédnek nagy része a csalás, mohóság és erkölcstelenség által uralt városiasság imázsát élezi ki. Jó példa erre a fiskális portréja, aki a kezelési és ügyintézési költségekkel adósságba hajtja a naiv hitelezőket.⁹⁸ Kissnél az egyik központi bonyodalom egy pénzhamisító csoport leleplezése köré szerveződik, az eladósodott nemesség és az „iparlovagok” számos mellékszál mozgatói.⁹⁹ Azonban éppen a városi szegénység ellenpontosításaként megjelennek a vidéki szegények, a Csobó család, akik a jobb megélhetés reményében költöznek Pestre.¹⁰⁰ A Csobó család különösen fontos a város

⁹⁵ Pest-Buda már régóta az ország közlekedési, ipari és gazdasági középpontjaként funkcionál.

⁹⁶Bővebben: MÁRTON-SIMON, 2016, 26.

⁹⁷„ám egyik esetben sem úgy, mintha a nyomor a társadalmi berendezkedésnek szükségszerű következménye lenne, hanem éppen ellenkezőleg: mintha a nyomor a helytelen fejlődésnek következtében beálló elszegényedésnek, nem pedig a javak folyamatosan igazságtalan elosztási módjának lenne folyománya. Aki szegény e regényvilágban, az mindig elszegényedett” - MARGÓCSY, 2015, 55.

⁹⁸NAGY, 19)8, 87-89.

⁹⁹Fontos mellégondolni, hogy a regény 74-ben, egy évvel a 73-as krach után íródik.

¹⁰⁰ Az más kérdés, hogy nem járnak sikerrel: a család tagjai vagy meghalnak, vagy a városi prostitúció áldozatai lesznek.

megfestésének szempontjából: a számukra idegen, újszerű világot az ő szemszögükből láttatva, Kiss még erőteljesebben ki tudja emelni a kifejezetten városi jelenségeket.¹⁰¹

Korábban már láttuk, mennyire izgalmas a város peremvidéke Nagynál, aki a fél-periférikus övezetekben látja a nyomor és a bűn helyét. A város rejtelsei tehát olyan területekhez tartoznak, melyek a vidékről és a városról nézve is láthatatlanok, ha úgy tetszik, *titkosak*. Hasonlóan, viszont egészen más hangsúllyal, Kissnél a láthatatlan, a város közigazgatásából kiírt és ezzel kiírtott területek – ezek a senkiföldjék – lesznek a nyomor és a bűnözés melegágyai. A különbség abban rejlik, hogy Kissnél felmerül egy magyarázó javaslat: a szegényeit szégyellő, róluk megfélemező modern város maga rejti el a nem kívánt elemeket. A Váci utcáról kisöppört hajléktalanok a Váci úti temető elhagyatott területére menekülnek, vagy Gellértalja egymásra halmozott viskóiiba: Kissnél a modernizáció ára a gettósodás. Ahhoz, hogy a belváros tiszta és rendezett legyen, olyan, amilyent a modernizálódó Pest elképzelt és megteremteni próbál, a régi világgal azonosított nyomort ki kell irtania magából, peremvidékekre kell szorítania. Nagynál a már idézett „fővárosi falu” is ezt az elválasztást gúnyolja ki (és a szatirikus hangnemen keresztül ezt is erősíti meg: a fővárosba nem fér bele a szegénység) – de míg nála a szegénység a városiasodás előtti állapotból fakad (ide még nem jutott el a modernizáció), addig Kissnél éppen a városiasodás okozza azt.

A határterületekhez jellegzetesen *határ-idő* is kapcsolódik: az éjszaka. A három regény különbözőképpen viszonyul az éjszakához: Kuthy számára a holdkóros Ödön alakjának megfestésénél válik különösen izgalmassá. Az éjszaka a valószínűtlenség, a bizonytalanság órája, amikor bármi megtörténhet („rejtelmes éjvidék”¹⁰², „rettenet éje”¹⁰³), de inkább vidéki (lápvidéki) éjszakák kísértetiességgel találkozunk, nem pedig a városi éjszakával. A városi események nagy része belső terekben történik, ahol az éjszaka fogalma egészen mást jelent, mint a pusztán vagy a besztercei lápon (a terek határai beláthatóak, a hangok beazonosíthatóak, a határtalan Hortobággal és annak ezernyi természeti hangjával szemben). Nagynál egészen izgalmas módon a cselekmény titokzatos fordulatai mindig éjfélkor történnek meg. Az éjfél, a városi irodalmat jóval megelőző hagyományból véve a mágia órájaként körvonalazódik:

¹⁰¹ ezek közül néhány: közvilágítás, tömeg, forgalom, a hajléktalanokkal szembeni kegyetlenség, illetve a tér teljes átláthatatlansága (Hiába keresik Cserni Viktort, majd Estvány hiába indul Csobó Panna nyomába, a város szövevényessége miatt a nyomkeresés esélytelen).

¹⁰² KUTHY, 1906, II, 97.

¹⁰³ KUTHY, 1906, I, 104.

határpont, amikor kilépünk az idő megszokott medréből.¹⁰⁴ Nagy beszél ugyan városi kivilágításról, de a tényleges rejtelmek mindig kivilágítatlan, vaksötét terekben történnek, mikor minden – és mindenki elveszíti biztos önazonosságát.¹⁰⁵ Kissnél ellenben az éjszaka, mint városi idő jelenik meg. A kivilágított város napjai jóval hosszabbak, mint a természetes fényre hagyatkozó vidéken: az éjszakai fény azonban gyakran éppen elfed, nem pedig megmutat.¹⁰⁶ A lámpafény, remegő bizonytalanságával ugyanúgy segíthet egy-egy alak identitásának elrejtésében, mint Nagy regényében a teljes sötétség.

Egy korábbi, Kiss regényével foglalkozó szövegemben részletesen foglalkoztam a tér és a városi identitás összefüggéseinek kérdésével.¹⁰⁷ A regény több szöveghelyét vizsgálva megállapíthatjuk: az, hogy a város melyik részén él egy adott szereplő, meghatározza a sorsát, az identitását, a lehetőségeit. Kissnél a terek kialakítása tükrözi azt, hogy milyen emberek lakják.¹⁰⁸ Nagynál városi típusokkal találkozunk, akik különböző, a városban élő alakok általánosított karikatúrái (hírharang, jogász, arszlán, iparlovag, stb.), de sajátos természetük nem annyira attól függ, mely részén élnek a városnak, sokkal inkább magából városi voltukból fakad. Ami mégis a terek érzékelésével hozható összefüggésbe, az Nagy szatirikus leírásainak egyik leggyakoribb stíluseszköze, a párhuzam. (Egy utcakép és egy jellemző alak/állapot között).¹⁰⁹

Kié a város bűne?

Az előző két fejezetben a városi rejtelmeknek, mint a születő városi irodalom prominens műfajának kíséreltem keretet adni. Mint láttuk, a városi rejtelmek Sue nagysikerű tárcaregénye nyomán születtek, azonban az adaptáció különböző hangsúllyal került elő a sue-i irodalom első magyar sikerhulláma (az eredeti szöveg megjelenésének) idején és a második, harminc évvel későbbi újrafelfedezése (a magyar fordítások terjedésének) idején. Míg az első hullám inkább utópiát látott Sue metropoliszában, a magyar fővárost vállaltan hamis módon emelve Párizs mellé, addig a második hullám már egy létező nagyvárosiasodás állapotának megértéséhez és

¹⁰⁴ Nagynál egy-egy eseménysor *flyamatosan* történhet éjjélkor.

¹⁰⁵ Ez kifejezetten jól illeszkedik az identitáscsere történetmozzanatahoz. A beazonosíthatatlan alakokról mindig kiderül, hogy mások, mint akiknek amúgy tűnnek.

¹⁰⁶Bővebben: MÁRTON-SIMON, 2016, 55.

¹⁰⁷MÁRTON-SIMON, 2016, 39.

¹⁰⁸ A Múzeumkörút csendje és lakatlansága – az arisztokrácia társadalmi szerepének eltűnésével párhuzamban jelenik meg; Gellértalja egymásra rakott, összeomló házai a szegény, nyomorban (és bűnben) élő, embercsoportokat jelzi; a váci úti temető pedig azoknak ad szállást, akik a város körforgása számára halottak.

¹⁰⁹ A kérdésre visszatérek a zárófejezetben.

leírásához hívta segítségül a mintaszöveget. A városi közeg – vagy legalábbis a városiasodás iránti igény – elengedhetetlen kontextus tehát a *mystéres* magyar adaptációjánál.

A városi rejtelmeket úgy vizsgáltuk, mint a városban létrejött irodalom jelenségét, és ugyanakkor mint a városról szóló, a várost megíró – és új kognitív sémák terjesztése révén megalkotó – irodalmat. A sue-i mintára íródó szövegek létrehoznak, erőteljesen hordoznak és felerősítenek olyan beszédmódokat, melyek a későbbiekben a városi irodalom kliséivé, nehezen leküzdhető motivikus csapdáivá válnak.

Az eddigi vizsgálatokból kivezető, azokat továbbgondoló zárásként megkísérlem az egyik legerőszakosabb ilyen imaginárius háló megragadását. Az elemzés során többször akadtam a *bűn*, *bűnözés*, *nyomor* fogalomkörébe – a városról, különösen pedig a város rejtelmeiről beszélve ezek a fogalmak uralják az itt vizsgált három regényt, de rengeteg későbbi, a kanonikus, vagy tömeg-irodalom szférájából vett szöveget is.¹¹⁰ A bűnös város egy vissza-vissza térő, de intenzív metamorfózison áteső panel, melyet most csak a tárgyalt három szöveg esetében vizsgáltam.

A bűnhöz természetesen bűnbak is társul. Mindhárom narratíva rámutat a saját, választott bűnösére, akit a város romlásáért tart felelősnek. Nagynál a körbenforgó hasonlatok, amelyek a város állapotát valamely emberi jelenséggel kapcsolják össze, általában ugyanabba az irányba mutatnak: a politikusokra. Ezek a humoros kiszólások a szövegből a városi tér sajátosságai és a hatalmi pozícióval bírók közt vonnak párhuzamot. A *Járdai kényelem* című fejezetben a séta közben megbotló és eleső narrátor-szereplő a városépítés ideálját és a város utcáinak javítását teszi egymás mellé:

„Más talán boszankodnék e miatt; én azonban annyira méltányosság embere vagyok, hogy ezen teljességgel nem bírok fölindulni, sőt e bajt igen hasznosnak tartom, mert ez arra emlékeztetheti a magyar politikusokat, hogy ne csak mindig századokra építsenek előre, hanem lábaik alól is hengerítsék már el valahára a gátoló göröngyöket.”¹¹¹

Néha a párhuzam maga a politikus alakja és a tér közt húzódik („Ha szerfölött nem csalatkozom, úgy e falak egykor föstve valának; most azonban oly szintelenek már, mint a jelenkor nevezetes

¹¹⁰ Például a populáris irodalom közegében Molnár Ferenc, vagy a század végének egyre nagyobb jelentőséggel bíró kiadványa, az éppen Kiss által szerkesztett *A Hét* című lap.

¹¹¹ NAGY, 1908, 34.

politikusai.”¹¹² vagy „Míg a belvárosi síma járdán haladék, addig azt képzelem, hogy fölületes politikusok szíven járok, melyek sikolt simaságuknál fogva minden állandó behatás elfogadására alkalmatlanok;”¹¹³).

De a politikai hatalom elleni, egy idő után a szöveg ritmusát is megakasztó, kiszólások csak az egyik oldalát képezik annak a problémának, amelyben Nagy a főváros bűnét próbálja megragadni. A másik, általánosabb és sokrétűbb probléma, mint arra korábban már utaltam: maga a *pénz*. A mohóság és pénzvágy, az erkölcsi tisztaság fölé emelkedő kapitalista logika a leggyakrabban visszatérő forrása a bűnnek. Nagy regényének logikájában a városi tőkét szinte teljesen a Király utcai zsidóság uralja.¹¹⁴ A regény zárszavában a szerző védekezik ugyan az antiszemizmus vádja ellen, regényének zsidó alakjai mégis a kapzsiság és kétszínűség megtestesítői.¹¹⁵ A *Magyar titkok* világában az egész alvilág és a Király utca valamennyi uzsorása Móricz bűnházlatához kapcsolódik. Mindenki ismeri, mindenhol jelen van, kegyetlensége és gonoszsága határtalannak tűnik.

A regény azonban még egy lépéssel továbblép. A hosszú hagyománnyal bíró, átvett és felerősített kapzsi zsidó képéhez¹¹⁶ egy eléggé felületes, de jelenlétével mégis sokat mondó lélektani magyarázat is társul: „a szegény zsidó szükségből mindent kénytelen megtenni, meddig az emancipációt meg nem kapja;”¹¹⁷ A negyvenes években válik aktuálissá először a zsidók helyzetének –kérdése.¹¹⁸ A *Koldus estély* című fejezet elején két fiatalember utcai beszélgetését

¹¹² NAGY, 1908, 86.

¹¹³ NAGY, 1908, 471.

¹¹⁴ Annak ellenére, hogy a tizenkilencedik században „a zsidóság pre-kapitalista gazdasági működése majdhogyan érintetlenül élte túl magát - Magyarországon éppúgy, mint egész Kelet-Európában - anélkül, hogy az osztályadalmi modernizációhoz újtólalagosan számottevően hozzájárult volna.” – KARÁDY, 1995, 13.

¹¹⁵ „a zsidónak lelke a pénz, lélek nélkül pedig csak bűzhödött hústömeg a test.” – NAGY, 1908, 180.

¹¹⁶ Mint arra többek közt Karády Viktor is rámutat *Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon* című tanulmányában, ezeknek a sztereotípiáknak feltételezhető alapja a zsidók korabeli társadalmi berendezkedésből fakadó kényszerű mobilitása, amely a kereskedelmi és letelepedési jogok korlátozása révén egy alapvetően mozgatható – s mint ilyen *látható* tőke birtoklását idézte elő a zsidó közösségekben: más szóval a mobilis tőke felhalmozását – KARÁDY, 1995, 19.

¹¹⁷ NAGY, 1908, 100.

¹¹⁸ „A zsidóság emancipációja különböző utakon haladt Nyugat- és Közép-Európában. A francia forradalomban 1791-ben egy csapásra, egy intézkedéssel mondták ki az emancipációt (ezt azonban Napóleon 1803-ban rendeletileg felfüggesztette). Közép-Európában – és ez nem csak a Monarchiára érvényes, hanem Németországra is – egy fokozatos, több lépcsőben végrehajtott intézkedéssor teremtette meg az egyenjogúságot. Az első lépést a magyar országgyűlés 1790-ben tette meg, amikor törvénybe foglalta, hogy a zsidók a „városokban megtartassanak” kivéve a bányavárosokat, amelyek hagyományosan nem engedték a zsidóságot letelepedni. (...) 1840-ben újabb törvény mondta ki, hogy a zsidók (...) akárhol „szabadon lakhatnak”. (...) Az emancipációs folyamat következő állomása a neo-abszolutizmus utolsó időszakára esett (1860), amikor a zsidók jogait rendeletileg kiterjesztették a földbirtok vásárlására és a bányavárosokba való betelepülésre is. A döntő momentumot az 1867:XVII. törvénycikk

hallgatja a narrátor-elbeszélő. Nagy velük mondatja ki az őt érő vádakra adott választ – a kritikára már a regény megírása idején, magában a szövegben reagál.¹¹⁹ A két ifjú az emancipációról beszélget, egyikük mellett érvel, hogy szükség van rá, hisz a zsidók emberi jogairól van szó, míg a másik pusztán a kor divatjának tartja az erről folyó vitákat. Az egyik beszélő mondja ki, mi is lehetne az irodalom szerepe a zsidó-emancipáció kérdésének eldöntésében:

„Én erősen hiszem, hogy azok, kik az emancipáció ügyét előmozdítani őszintén óhajtják, szigorúan tartoznak e népfaj balságát nyilvánossá tenni, s ez által rosszabb tagjait javítani, a jobbakat pedig a becsület útján megmaradásra buzdítani; mert csak így fog a még nem eléggé fölvilágosult tömeg is e szép eszmével megbarátkozni; hibák elpalástolása ellenben soha nem javít, azt pedig talán csak nem akarod állítani, hogy egyedül a zsidó nép az, melynek minden tagját kivétel nélkül jónak s becsületesnek mondhatni?”¹²⁰

Az irodalomnak eszerint tehát feladata megmutatni, nyilvánosságra hozni a vitákból kimaradó kérdéseket, itt elsősorban a bűn – ezt a szót egyébként folyamatosan használja Nagy az emancipáció kérdésének megvitatásakor – forrásait, a nemzeti, vallási és a szöveg szóhasználatával *faji* sajátosságokat.

Valami nagyon hasonló történik Kuthy esetében. Kuthynál a város bűne az *idegenszívűség*, a nemzeti érdek elhagyása. Egy korábban idézett részben már láthattuk, hogyan viszonyul Pest többnemzetiségű közegéhez a *Hazai rejtelmek*. A zsidókat Kuthy nem a pénz- és hatalomvágy kapcsán antagonizálja, bár az ő narratívája is egyértelműen összekapcsolódik az emancipáció kérdése kapcsán felvetődő problémákkal: a zsidók a regény logikája szerint a magyar nemzet kizorítására, megsemmisítésére törekednek.¹²¹ A szövegben konkrétan – ráadásul a zsidó szereplő által – kimondva a zsidók a magyar nép ellenségei. A *Rigó Ferke* című fejezetben Löbl Simon, a regény szálait mozgó két gonosz zsidó szereplő egyike,

szolgáltatta, amikor az izraelita lakosok – az 1849-es epizód után ismét – „polgári és politikai jogokban” részesültek.” – GYÁNI, 1998, 130. Illetve: „A modern regény magyarországi megszületésével jóformán egy időben jelentek meg az antiszemita nézeteket tükröző művek” – KÁDÁR, 1998.

¹¹⁹ Ezt a folytatásosság teszi lehetővé, lásd a Városi *rejtelmek* című fejezetben.

¹²⁰ NAGY, 1908, 247.

¹²¹ A 19. századi asszimilációnak az – elsősorban ortodox – zsidó közösségek sokáig ellenállnak. Ennek okai korábbi társadalmon és normán kívüli státuszuk, vallási helyzetük komplexitása és idegenszerűsége, illetve az, amit Karády „kollektív élet-stratégia”-ként ír le (a vendég nép, mely a gazdanép mellett csak passzív szerepben létezhet), mely utóbbi egy szándékos és erőteljes önszegregációhoz vezetett. – KARÁDY, 1995, 12-13. A nemzeti törekvések fényében egy ilyen csoport, népességszámát tekintve egyre növekvő, közösség idegenségével és asszimilációképtelenségével az olyan irodalmi szövegekben, mint amilyen a Kuthy is, szándékos ellenségességgént, belső bomlasztó erőként artikulálódik.

nemzetellenes terveit indokolatlan részletességgel és saját népe iránti gyűlölettel mondja el ellenségeinek:

„Ezt a palotát minden esetre megtartom magamnak - mondá Löbl Simon, midőn bemenetkor a portale ívei alatt szétnéze. - Kapujáról legyalultatom a főrendi czímert, s héber betűkkel helyébe metszetem a bibliából: nékem adád ellenem örökét... Valóban itt szellős fészke leend leprás nemzetségem szaporodásának! És bár bukott excellentiád tömegében néhány százezrem oda vesz: köszönetet szavazok azon dicsőségért, miszerint a pénzaristokrátiát, születésinek gyengültével erősbítenem alkalmat adott, s kegyesen megengedi fényes örökébe költözni a pogányparaszt ivadékot, melyet onnan, - csöddobbal legalább, - soha sem lehetend kihajtani.”¹²²

Nem történik tehát tényleges perspektívaváltás, a narráció korábbi, idegengyűlölő nézőpontja hatja át Löbl Simon szólamait is. A vitatott emancipáció által átrendeződő társadalmi viszonyok kérdése mellett megjelenik itt egy másik tétje is a zsidókat és tótokat elutasító narratívának. Ha Kuthy beszédmódja mellé gondoljuk a tizenkilencedik századot átható Herderi gondolatot, mely a nemzethalál toposzában látszik kibontakozni,¹²³ és mely a közhangulatot átítatja a magyar nemzeti egység szétesésétől és a magyarság eltűnésétől való félelemmel, akkor a város iránti ellenérzés és a város bűnének problémája egészen újszerűen tűnik fel. A főváros, mint a nemzet metonímiája, saját bukása, *bűnbeesése* révén az egész magyarság eltűnésének veszélyével fenyeget.¹²⁴ Budapestre rávetül Babilon képe, de még inkább Rómáé,¹²⁵ melyet saját bűne dönt romba:

„Láttam hazámban a várost, az süllyedt s boldogtalan; láttam a népet, az szegény s boldogtalan; hát tán nemeseink osztálya boldog és fényes, mely a nép felett áll? majd meglássuk. Hát az-e a polgári formák rendeltetése, hogy az embert jog és nyugalom, jólét és élvezet terén túl helyezze? (...)Nem lehet a kormányész netovábbja, hogy erkölcsöt, értelmet, érdekbe igázzon, párttal pártot öljön, osztályt osztályra lázítson, rohadásba essék s a közpusztulatban kiveszzen, mint veszett Egyiptom, Róma vagy Velence, helyt adva újabb tévformáknak.”¹²⁶

¹²²KUTHY, 1906, II, 194.

¹²³TAKÁTS, 2007, 65-66.

¹²⁴ Löbl Simonnal nem csak saját népe bűneit mondatja ki a szerző, de a magyar nemességét is: „[E]xcellentiatok katekismusa így szól: én a századot vezetni szültem, miért követnék más? kövessenek mások. Miért cselekedném idegen fogalmak és hagyományok szerint? miért vennék szabályul mások által tervezett modort, miért tenném elibe a teremtést a teremtőnek, azaz magamnak, mert hisz erkölcsszabályt magamnak teremthetek? s ha tévesztenék is, mért ne lakoljak inkább a bűnbánat benső törvényszéke előtt, hogysem a majomi utánzás bornirt szerepében elköznapiasodjam?” – KUTHY, 1906, II, 196.

¹²⁵ „A nemzeti történelem egyik lehetséges paradigmátikus elbeszélése a antik Róma republikánus története – az antikvitás mellett a másik narratívátárház a Biblia, különösen az Ószövetség.” TAKÁTS, 2007, 65.

¹²⁶ KUTHY, 1906, 139.

A részlet Szalárdy Ödön monológiájából származik, aki saját bőrén tapasztalta a zsidó orvos és a Vörös dajka lelencházának kegyetlenségét s aki a városi romlásban a nemzet halálának előképét látja.

A negyvenes évek politikai és társadalmi kérdései egészen más természetűek voltak, mint amiket a dualizmus korában tesz fel Kiss. A bűnös város nála is központi modellje az urbanizációhoz kapcsolódó beszédmódnak. Nála azonban nem a nemzethalál, vagy az erkölcsvesztés veszélyét jelenti a város bűne, hanem magának a modernizációnak az árnyoldalát. Ugyan Kissnél is megjelenik a gonosz zsidó alakja (Mendli és felesége), de ellensúlyozásként ott a Király utca felszabadult karneváljának tablója,¹²⁷ ahol a zsidó értékek nem a magyar nemzeti értékek kiszorításaként jelennek meg, hanem a teljes felszabadultság, időn és társadalmi megkötéseken kívüliség megtestesítőiként.¹²⁸ Kissnél a város bűne a szegénység és a nyomor, ami, mint azt a korábbi fejezetek több pontján jeleztem, maga a város, a városiasodás miatt van. A város bűne a *Budapesti rejtelmek*ben valóban a városé – a bűnbak szerepe felszámolódik, vagyis áttételeessé válik.

A városi tapasztalat, mely a sue-i regényeket létrehozó és azokban tárgyalt központi jelenség, később egyre hangsúlyosabb helyet kap a magyar irodalomban. A magyar nagyváros létrejöttével egyszerre kialakuló beszédmódok komplex, transznacionális minták mentén szerveződnek és olyan, a városról alkotott prekonceptiókat erősítenek meg, melyeknek lebontása, továbbgondolása máig problémás.

Sue tehát saját és az őt követők sikerével radikálisan átalakítja nemcsak a regény műfaját (és ezen keresztül irodalom és sajtó viszonyát), de magát a városról, vagy pontosabban a nagyvárosról való beszédet. A negyvenes években, a sue-i első sikerhullámmal a nagyváros képét, mint hátborzongató egzotikumot és vágyott utópiát honosították meg a magyar adaptációk, míg a dualizmus korában, a modernizációs folyamatok látványos felgyorsulásának idején már egy ténylegesen megélt városhoz adott előzetesen ismert mintákat Kiss rejtelmek-re

¹²⁷Lásd a *Terézvárosi zsidóság* című fejezetben.

¹²⁸ A hetvenes években másként kerül elő a zsidó identitás kérdése – az emancipációs törekvések már a társadalmi és politikai szerveződés bizonyos szintjein meghozták gyümölcsüket. Kiss regényének újszerű viszonyulása a zsidók kérdéséhez egyrészt e felől a történeti tény felől, másrészt életrajza kontextusában is értelmezhető. Illetve érdemes ehhez hozzágondolni Karády megállapítását, miszerint a zsidók 19. századi kényszerű mobilitásukból fakadóan sokkal jobban fogadják a modernizációs jelenségeket, mint a dzsentri-kultúrához erőteljesen kötődő magyarság. – KARÁDY, 1995, 16-22. - A *Budapesti rejtelmek* pedig, mely már nem féli, hanem dicsőíti és szorgalmazza a modernizációt, képes saját világlátásába integrálni a zsidóság értékeit.

rájátszó regénye. Sue-t mintaként használták, mind technikáját, politikai ideológiáit, narratív paneljeit tekintve, de ugyanakkor úgy is, mint a nagyváros és urbanizáció bejáratott és botrányos, ugyanakkor sikeres narratíváját. A magyar városi rejtelmek tehát nem pusztán egy szenzáció-minta adaptációi, de saját koruknak városiasodással kapcsolatos kulcskérdéseire adott válaszkísérletek is, a nagyvárosi lét megértésére tett próbálkozások – létrejöttük a városegysítés és modernizációt megelőző, vagy azzal szimultán, így az általuk forgalmazott beszédmód gyakorlatilag a város létrejöttével egy időben születik és alakul.

Bibliográfia

1. Ács Gábor, *A sue-i (irodalmi) hatás képződése a lappangó kánon mentén*, in Literatura, 2002.
2. BÁCSKAI Vera, *A pesti zsidóság a 19. század első felében* in Budapesti Negyed, Budapest, 1995, nyár.
3. CSÁSZTVAY Tünde, *A Hét bagoly esete a magyar irodalomban*, Budapesti Negyed 1997/2-3
4. FÁBRI Anna, „Mit lehet írni Pestről?” (*A Krúdy-művek Budapestjéről*), Budapesti Negyed 34., 2001. tél, 25-60.
5. GEDEON Jolán, *A „nyugatos” franciáság előzményei* in Irodalomtörténet 1937
6. GYÁNI Gábor – KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Budapest, Osiris, 1998.
7. GYÁNI Gábor, *Az urbanizáció társadalomtörténete*, Kolozsvár, Korunk Komp-press, 2012.
8. GYÁNI Gábor, *Budapest – túl jón és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*, Budapest, Napvilág kiadó, 2008.
9. HANSÁGI Ágnes, *Tárca-regény-nyilvánosság. Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*, Bp., Ráció Kiadó, 2014.
<http://www.medias19.org/index.php?id=20047#tocto1n6> (2017. 04. 24.)
10. IMRE László, *Tűnődés a műfajokon. Közelítések a múlt századi jelenségek felől* in Alföld, 1995.
11. KÁDÁR Judit, *Az antiszemita magyar regény (1790-1921)* in MTA Kritika, 1998.
12. KÁLAI Sándor, „Mindent tudni és látni, mi az utcákon történik” (*Nagy Ignác: Magyar titkok*), Médias 19, 2015. Online:
13. KÁLAI Sándor, *Médium, műfaj, mediáció (Kuthy Lajos: Hazai rejtelmek)*, 2014. online: http://real.mtak.hu/26977/1/kalai_kuthy.pdf (2017. 04. 24.)
14. KARÁDY Viktor, *Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon* in Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei 3., Esztergom, 1995.
15. KERESZTÚRSZKI Ida, *Felépült légvárak* in *Párizs rejtelvei*, Bp., Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 2002.
16. KISS József (SZENTESI Rudolf) (szerk.), *Zsidó évkönyv*, Budapest, Franklin-Társulat, 1875-1876.
17. KISS József, *Budapesti rejtelmek*, Budapest, Argumentum, 2007.

18. KISS József, *Budapesti rejtelmek*, Budapest, Deutsch Testvérek, 1874.
19. KOVÁCS Ilona, *Sue és az irodalmi siker rejtelmei* in *Párizs rejtelmei*, Bp., Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 2002.
20. KOVÁCS János, *Sue hatása a magyar irodalomra*, Kolozsvár, Kolozsvári Kő- és Könyvnyomda R.-T., 1911.
21. KUTHY Lajos, *Hazai rejtelmek*, Budapest, Franklin-Társulat, 1906, online: <http://mek.oszk.hu/07500/07552/html/> (2017. 04. 24.)
22. KUTHY Lajos, *Hazai rejtelmek*, Pest, 1846.
23. LAKATOS Éva, *Sikersajtó a századfordulón. Sajtótörténeti megközelítések*, Bp., Balassi Kiadó, 2004.
24. MARGÓCSY István *A szegénység a magyar irodalomban. Tárgytörténeti vázlat*, in 2000, 2015.
25. MÁRTON-SIMON Anna, *Modernné írt város. Városábrázolás és városképek Kiss Józsefnél*, szakdolgozat, BBTE, szakmai irányító T. Szabó Levente, 2016.
26. NAGY Ignác, *Magyar titkok*, Budapest, Franklin Társulat, 1908, online: <http://mek.oszk.hu/07500/07551/07551.htm> (2017. 04. 24.)
27. NAGY Ignác, *Magyar Titkok*, Pest, Hartleben Konrád Adolf sajátja, 1845.
28. RUBINYI Mózes, *Kiss József élete és munkássága*, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R.T., Bp, 1926.
29. SÁNTA Gábor, *A XIX. századi magyar próza Budapest-képe*, It. 1999/1., 190-216.
30. SCHEIBER Sándor-ZSOLDOS Jenő: *O miért oly későn. Levelek Kiss József életrajzához*, Bp., 1972.
31. SUE, Eugène, *Párizs rejtelmei*, Bp., Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 2002.
32. Szinnyei Ferenc, *Nagy Ignác*, Budapest, Athenaeum, 1902.
33. TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Budapest, Osiris, 2007.
34. VERES András, „*Roll over Beethoven*”. *Gondolatok az elit és tömegkultúráról*, in Alföld 2009.
35. VÖRÖS Károly, *Egy világváros születése*, Bp., Kossuth Kiadó, 1973 (Népszerű történelem).